

II. FEJEZET

Első intézkedések

József 1780. dec. 7.-i és 21.-i utasításai szelíd és elnéző eljárásra – Gebler indítványozza a vallásügyi rendeletek felülvizsgálását. – A leányegyházak problémája. – József itt is megértést kíván a hatóságoktól. – A községi előljárók ki előtt tegyenek esküt? – A levitakérdés. – Kisebb ügyek.

1780 november 19-én halt meg Mária Terézia, négy nap múlva helyezték el a kapucinusok kriptájának tobzódóan díszes koporsójában s újabb öt nap elteltével, december 7-én, protestáns vonatkozású államtanácsi akta került József íróasztalára. Két református nótáriusról volt szó, a gömörmegyei meleghegyiről és perjésiről, akik hitsorsosaikat harangszóval házukba hívták, ott velük imádkoztak, a halottakat temetés, a gyermekeket pedig keresztelés végett, anélkül, hogy a plébánosnak a stólat megfizették volna, a szomszédos prédikátorhoz vitték. A vallásügyi bizottság és a helytartótanács büntetésképpen három havi, hetenként kétszeri kenyéren s vizén való böjtöléssel szigorított fogságot javasolt, a visszaesőnek pedig hivatalvesztést helyezett kilátásba, a kancellária azonban a megyei törvényszék ítéletét ajánlotta megerősítésre, amely szerint a nótáriusok, mivel az első figyelmeztetésre azonnal felhagytak viselkedésükkel, csak erős dorgálásban részesülnének.¹ Az államtanács egyhangúlag a kancellária véleménye mellett volt, mivel, mint Löhr mondotta, nem lenne helyénvaló a túlságos szigorúság azokkal szemben, akik már meg is javultak. József nem csak elfogadta ezt a javaslatot, hanem a szokásos rezolúció-tervezet, az „opinionem cancellariae approbo” kifejezés mellé sajátkezűleg ezeket a szavakat írta, velük felfogását és követendő politikáját egyaránt kifejezésre juttatván: Val-

¹ M. kanc. 5788 és 6213/1780. A helytartótanács referense Okolicsányi, a kancelláriáié Izdenczy.

lási ügyekben a kancellária lágyan és szeliden járjon el, mint ami egyedül igaz és apostoli mód, s az alsóbb hatóságokat ily értelemben utasítsa.²

A jég ezzel meg volt ugyan törve, nagy kérdés maradt azonban, hogy az uralkodó hol képzele el az engedékenység határait. A kancellária úgy fogta fel, hogy az érvényes vallási törvények és rendeletek csorbát semmiképpen sem szenvedhetnek. Ennek a nézetének a kifejezésére már néhány nap múlva alkalmat nyert, amikor két gömörmezei református papnak, a jánosinak és a kisfaludinak³ az ügyében kellett javaslatot tennie. A prédikátoroknak az volt a bűnük, hogy kimentek filiáikba, sőt az első még az evangélikusok körében is végzett lelkészi funkciókat. Szokás szerint per indult ellenük s a megyei bíróság egyenként 100–100 ft büntetéssel sújtotta őket. A vallásügyi bizottság és a helytartótanács azonban úgy találta, hogy ez az ítélet enyhe és nem vezet célhoz; a hívők ugyanis, mondották, titokban megtérítik a bírságot, aminek aztán az a következménye, hogy adójukat nem tudják rendszeresen megfizetni. Ezért az első lelkészt négy, a másodikat három hónapi, hetenként kétszeri böjttel szigorított fogságra ítélte. A kancellária december 15-én, tehát már az előző utasítás ismeretében és szellemében, enyhítést tanácsolt és azt ajánlotta, hogy a büntetést két, illetőleg egy havi börtönre szállítsák le.⁴

Az államtanács tagjai úgylátszik hasonlóképpen csak elnézés és kegyelem gyakorlására biztató felhatalmazásnak és nem a vallásügyi politika alapjának tekintették József utasítását, mert a kancellária javaslatát valamennyien pártolták. Kressel, híven meggyőződéséhez, hogy a klérus s általában minden egyházi rend működését gyanakvó szemmel kell kísélni, azzal indokolta véleményét, hogy a törvénytörő papok, mivel majdnem mindig ők a zavaroknak az okai, nem számíthatnak arra az elnézésre és szelídségre, amelynek a más egyházba tartozókkal szembeni gyakorlását a vallás szelleme éppen úgy megkívánja, mint az államnak a haszna. Felfogását, hogy a törvénynek érvényt kell szerezni, még ha méltányos volna kétségbe is lenne vonható, valamennyi társa helyeselte. Gebler ugyan a hetenként kétszeri böjt elengedését javasolta, Hatzfeld azonban vele szemben a kancellária előterjesztése mellett nyilatkozott.

Ők ketten mindazáltal olyan megjegyzéseket is tettek, amelyek nemcsak azért fontosak, mert felfogásuk alakulásáról

² „et in religiosis leni et suavi, qui solus verus apostolicus modus est procedet et in conformitatem subalternos instruet”. (StR. 1994/1780.)

³ Patay Sámuel és Losonczy Zsigmond.

⁴ M. kanc. 6147. és 6470/1780, ref. Ürményi.

tanúskodnak. Gebler megkockáztatta, hogy a törvényre a protestánsok álláspontjáról vetve egy pillantást, bevallja, hogy nagyon kemény, az igazi valláson mit sem segít és a népre szerfelett leverően hat a prédikátorok tevékenységének ilyesféle korlátozása, amikor a protestánsok tagadhatatlanul oly nagy számban élnek az országban, majd pedig kifejezte ezt a személytelen jellegű óhajt: „A magyar vallásügyben érvényes ú. n. ideális resolútiók valóban revíziót érdemelnének”.⁵ A gondolat elől Hatzfeld sem zárkozhatott el. Hátrányos ugyan, mondotta, ha egy országban több vallásnak vannak hívei, ha azonban, mint Magyarországon is, már ott élnek, kemény dolog istentiszteletükben akadályozni őket. Azt kívánta tehát, hogy a legtöbb korlátozást, amelyet az akatholikusok Magyarországon a törvény értelmében kénytelenek elviselni, ha már nem szüntethetők meg, legalább nagyon enyhítsék. Azonban – tette hozzá – természetesen mindez nem érintheti a fennálló törvények érvényességét s éppen ezért büntető rendelkezéseiket végre is kell hajtani.

Bármily nagy volt is a fordulat, amely ezekben a javaslatokban szemünkbe tűnik, még mindig messze állott az államtanács attól a felfogástól, amelyet József a magáénak vallott. Ezt dec. 21-i sajátkezű rezolúciójában így adta tudtul: Annak kifejezésével, hogy a büntetést megérdemelték volna, s attól csak azért mentesülnek, hogy a falvak arra az időre ne veszítsék el lelkipásztorukat, elég a két papot szigorú dorgálásban részesítem; a kancellária pedig, mint Gebler javasolja, terjessze fel az ideális rezolúciókat.⁶

A kancellária nagy körültekintéssel igyekezett megbízatásának eleget tenni, jól sejtve, hogy előadásának meggyőző erejétől függ, hogy fenn tudja-e tartani a Mária Terézia-kori helyzetet. Ugyanakkor azonban a magyar protestantizmus vezetői is tanácskoztak és készülődtek, hogy szokás szerint megjelenjenek az uralkodó előtt, sérelmeik és helyzetük orvoslását kérve. Mielőtt a két fél egész fegyvertárával felvonult volna, egy kérdésben hamarosan megütköztek és kölcsönösen feltárták József előtt történeti és jogi érveiket. A filiák helyzete körül folyt a vita, arról, hogy szabad-e oda a protestáns papoknak kimenni s ott egyházi funkciókat végezni. A magyar katolicizmus és a kormányzások állásfoglalását jól ismerjük, hiszen

⁵ Die sogenannten resolutiones ideales in hungarischen Religionssachen verdienten wohl eine Revision.

⁶ „Resolutio mit bedeutung der Straffe, die sie verdient hatten, solle sie für diemahl nur mit einem scharffen verweis beleget, und das übrige ihnen darumen nachgesehen werden, damit die gemeinden von ihren seelenhirten durch seine arretirung nicht einige Zeit beraubt werden und sind nach Gebler die Resolutiones Ideales herauf von der Cantzley zu verlangen”. (StR. 2144/1780.)

az imént megtárgyalt ügy a pénzbírságokra és börtönbüntetésekre vonatkozó javaslatokkal együtt, éppen ennek volt a következménye. A protestánsok számára pedig a kérdés azért lett sürgős, mert 1781 januárjára várták, hogy Nógrád- és Hontmegyében a helytartótanács érvényt szerez elhatározásának ezzel az első megyében 44, a másikban 30 falu lakosságát fosztja meg papjától. A két megye evangélikus és református egyházi felügyelői és esperesei azt kérték, hogy a helytartótanács tilalma legalább addig maradjon függőben, amíg az uralkodó mérlegeli érveiket, melyeket majd gravamenjeik között felsorakoztatnak. Ugyanakkor panaszkodtak, hogy papjaik alispáni útlevel nélkül egyik megyéből a másikba át sem mehetnek.⁷

Ennyit tudott meg a kérvényből József, de már ez is elég volt, hogy annak elintézését másképp indítsa el, mint anyja tette néhány héttel korábban egy hasonlóval. Amikor ugyanis a nógrádi 44 falu kérte vallásgyakorlatának háborítatlanul hagyását, Mária Terézia megjegyzés nélkül helyeselte azt az elutasító javaslatot, amelyet a, kancellária november 3-án így indokolt meg: „A törvények és a legfelsőbb elhatározások, amelyek az igazi értelmét kifejtik és megerősítik, az akatholikusok szabad vallásgyakorlatát tartózkodási helyükre korlátozzák és semmiképen sem engedélyezik a filiákat. Az ellenkező gyakorlat tehát visszaélés”.⁸ Ellenben József a nógrádiak és hontiak kérvényére, mielőtt a magyar kancelláriának átadta, ezeket a figyelmeztető szavakat írta: „Comes Estterházy ob periculum in mora detur Mihi separata nota”.⁹

Miért lett a protestánsok számára oly fontos a filiák sorsa és milyen aggodalom tette időszerűvé, hogy a kérdés oly sietve előhozzák, azt az egykorú tárgyalási iratokból világosabban megérthetjük, mint a kancelláriának József utasítására most készülő felterjesztéséből. Mint tudjuk, – korábban éppen a filiák sorsát idéztük, amidőn arról szóltunk, hogy az explanációs királyi rendeletek mily önkényes magyarázatokkal csavarták ki a törvényszövegek értelmét – a filiák látogatásától a prédikátorokat csak a 11 artikulás megyében tiltotta el az 1681-i törvény, a többire pedig ennek hatálya – királyi parancsra – a XVIII. század közepétől kezdve terjedt ki. Azonban az északi megyékben, főleg Nógrád, Hont és Gömör megye területén, tehát azon a vidéken, amelyen az 1681-i törvény szerint újabb korlátozásnak nem volt helye, az excursiók szokása a tilalmak ellenére továbbra is fennmaradt. Csak amidőn a nagykiterjedésű esztergomi egyházmegye fel-

⁷ M. kanc. 6565/1780.

⁸ M. kanc. 5866/1780.

⁹ M. kanc. 60/1781.

bomlott, hogy új püspökségek keletkezzenek belőle, lett a klérus figyelmes a „visszaélésekre”, s jelentette fel azokat. Ezekben a kérdésekben az intézkedés joga 1776 óta kizárólag a helytartótanácsot illette meg, amely csak akkor volt köteles előzetes jelentést tenni az uralkodónak, illetőleg a kancelláriának, ha véleménye eltért volna a vallásügyi bizottságtól.¹⁰ Tehát ő utasította eljárásra, *fiscalis actio* megindítására a megyéket. Ezek pedig a prédikátorokat általában 100–100, a tanítókat 50–50 frt bírsággal sújtották,¹¹ aminél azonban, mint láttuk, a helytartótanács a börtönbüntetést célravezetőbb eszköznek gondolta.

Az excursiók eltiltásának következményeit a protestánsok, tapasztalataik alapján, nagyon súlyosaknak találták. Most már meg kellett ugyanis fizetniök a katolikus plébánosnak a stólát s csak azután kereshették fel saját papjukat, úgy, hogy anyagi terheik megkétszereződtek, nem tekintve azt, hogy sok beteg, gyermek és öreg, akiket az út fáradságainak nem tehetek ki, esetleg az egyház vigasza nélkül halt el.¹² Bizonyára joggal hivatkoztak arra is, hogy a prédikációk ritkább hallgatásának és a mindennapi istentisztelet elmaradásának következménye a vallástalanság lesz, majd a templom kerülése, a korcsmák látogatása – ezektől ugyanis nem tiltattak el – s így „nem rationalis, hanem csak sensualis életet” élnek.¹³ Még hamarabb bekövetkezik, mondották, a filiákban lévő templomok elvétele. Ezeket t. i. a hatóságok lezárják azzal az indokolással, hogy ott pap úgy sem jelenhet meg, azután pedig vagy profán célokra fordítják, vagy mint használaton kívüli épületekre, rájuk teszi kezét a klérus. Egészen fonákul alakult a helyzet ott, ahol egymás közelében voltak azok az apró falvak, amelyek együttesen tartottak el egy prédikátort. Főleg az északi megyékben, esetleg csak egy folyó választotta el őket, sőt az is előfordult, hogy házaik a közös út két oldalán sorakoztak.¹⁴ Ezeket szinte csak elméletben, papíron lehetett különválasztani s ha a tilalom éppen itt a protestantizmus létérdekeit nem is fenyegethette, hiszen hamar átjuthattak a szomszéd falu prédikátorához a lakosok, a klérusnak és a hatóságoknak azt a törekvését, hogy megnehezítsék a katolikusok sorsát, annál inkább érzékeltethette.

A protestánsok aggályai nem voltak alaptalanok s nem rémképeket festettek a falra, mintha az 1780-as években vallásgyakorlatuk elvesztésétől már nem kellene tartani. A hely-

¹⁰ M. kanc. 3521/1781. Sect. III. §. 3. d. (*Iratok*).

¹¹ M. kanc. 1368 és 2008/1781.

¹² M. kanc. 1337/1781.

¹³ M. kanc. 2007/1781, borsodi folyamodvány.

¹⁴ M. kanc. 1368 és 2007/1781. StR. 1074/1781. Gravamen VIII. (*Iratok*).

tartótanács mindenképpen érvényt akart szerezni a tilalomnak. 1779-ben ezért figyelmeztette a megyéket, hogy az uralkodó kegyelmi aktusát, amellyel az excursiók miatti büntetéseket elengedte, nem szabad „ideális et normativa resolutio”-nak tekinteni s abból a megyék nem meríthetnek biztatást, mintha az újból vétkező prédikátort felmenthetnék a büntetés alól, a következő évben pedig ezért követelte ismételten a rendelet végrehajtását.¹⁵ Ugyanakkor a klérus rajta volt, hogy a filiák megszüntetését valóban a protestáns vallásgyakorlatok korlátozása kövesse, amint ezt a törekvését egy vizsgálat alkalmával világosan kifejezésre is juttatta. A vizsgálatot Nógrád megyében a filiák összeírása végett tartotta a helytartótanács, mert itt – a protestánsok előadása szerint – előfordult, hogy a lakosság szegénysége miatt az egyik faluban az oratórium volt, a másikban az iskola, a harmadikban a paplak, sőt a templom esetleg két falu között feküdt s így tisztázni kellett, hogy tulajdonképpen melyik az anyaegyház s melyik a filia. Az összeírást még Mária Terézia rendelte el,¹⁶ a helytartótanács 1781 márciusában adta ki a megyének az utasítást s a megyei bizottság májusban kezdte meg munkáját, egyszersmind azt is kipuhatolni igyekezvén, hogy 1681-ben hol volt vallásgyakorlat. De már az első nap és az első falunál kijelentette az az esztergomi kanonok, aki a primás képviselőjében jelent meg, hogy az érsek a rendelet szövegét így értelmezi, hogy a vallásgyakorlat joga csak azt a helységet illetheti meg, amely annak már 1681-ben is birtokában volt. Vagyis a klérus pontosan a száz év előtti állapotba akarta volna visszazorítani a protestánsokat, eltüntetni a lakosság szaporodásával bekövetkezett fejlődés eredményeit, sőt, ahol a bizonyítékokat nem találta volna elég kielégítőeknek, ott kész volt további korlátozásokra is.¹⁷

A kancellária óvakodott ilyen vonatkozásokban érzékelteni a probléma fontosságát. E helyett felsorakoztatta azokat a törvénycikkeket – 1681: 25., 26., 1715: 30, – valamint a régibb rendeletszövegeket – 1691. és 1731. – amelyek, mint tudjuk, csak nagy rabulisztikával tehetők meg az 1749-i, excursiókat eltöltő explanatiós rendelet alapjává, majd – jogos büszke-

¹⁵ Az 1779 ápr. 19-i rendelet, m. kanc. 1327/1781. melléklete; 1780 ápr. 27. Nógrád megyéhez, 1780 febr. 21. a megye főispánját is figyelmezteti, m. kanc. 3362/1781.

¹⁶ 24. kanc. 5866/1780.

¹⁷ Mint az evangélikusok ágense tiltakozásában mondotta, ilyen módon a megyében alig 2–3 helyen tudnák vallásgyakorlatukat megtartani. (M. kanc. 3362/1781.) A bizottság az utasítás értelmezését a helytartótanáctól kérte, ez azonban, a türelmi rendelet kiadása következtében, felvilágosítást már nem adhatott.

séggel – megállapította, hogy ő és a helytartótanács, következetes eljárásuk során, saját hatáskörükben, a királynőnek részben javaslatot sem téve, a tilalomnak olyannyira érvényt szereztek, hogy a legtöbb megyében az ilyesféle excursiók teljesen megszűntek,¹⁸ a legújabb intézkedések pedig csak az újból felmerült egyes visszaélések meggátlására irányulnak. Megnyugtatta még az uralkodót, hogy a protestánsokat nem fenyegeti executio, mert csak kihirdetik a tilalmat, és talán egyes prédikátorokat, akik ismételen megszegik azt, nyilvánosan megdorgálnak, vagy megbüntetik. Mindezek alapján felháborodva utasította vissza a protestánsok gyanúsítását, mintha vallási vonatkozásokban most tömegesen, nyugtalanítatnának és elnyomatnának.¹⁹ Ellenkezőleg – erősítette Ürményi – az anteakták tanulmányozása alapján bárki meggyőződhetik arról, hogy a vallási kérdések soha még toleránsabb elvek szerint nem intéztettek, mint most. A protestánsok azonban, tette hozzá, örökösen panaszkodni fognak, míg csak el nem nyerik mindazt, amit a bécsi béke biztosított számukra, ami ellen azonban az egész katolicizmus éppen úgy tiltakozni fog, mint ahogyan számtalan törvény és királyi rendelet is ellene szól. De túlzott, hangoztatja Ürményi, az útlevelelkeszszer miatti panasz is. Erre az intézkedésre azért került sor, mert a morvaországi egyházi zavarokban magyar prédikátoroknak is volt részük; különben pedig az útlevel szintén nem új dolog, mert már 1762-ben is szokásos volt.

A kancellária, akárcsak mint a protestánsok, szintén előzetes csatározásnak fogta fel a mostani ütközetet. A régi rendszer fenntartása mellett szóló döntő argumentumokat az „ideális resolútiók” ismertetésétől várta. Éppen ezért javaslata elodázó volt s úgy szólott, hogy a protestánsok panaszirata közöltessék a helytartótanáccsal, ennek elnöksége pedig kapjon bizalmas utasítást, hogy az összes vallási vonatkozású ügyeket és pereket tartsa függőben mindaddig, amíg az uralkodó a vallásügyi rendeleteket át nem vizsgálta, azokat meg nem erősítette, vagy értelmüket ki nem fejtette és a vallásügyekben őt megillető hatalmánál fogva, nem közölte mihez tartás végett a hatóságokkal.

Ez a dilatórikus javaslat annyira méltányos volt a kancellária elvi jogfenntartása ellenére is, hogy az államtanács tagjai minden megjegyzés nélkül elfogadásra ajánlhat-

¹⁸ „... effectumque est hac ratione, ut in plerisque comitatibus excursionses hae ad filiales sensim penitus sublatae sint, neque facile aliquis excessus eatenus repraesentetur”. (M. kanc. 60/1781.)

¹⁹ Infundate profecto querulantur supplicantes, semet nunc cumulate in religiosis inquietari et premi, quia si anteacta rite excutiantur, nunquam magis tolerantibus principiis obiecta haec religiosa tractabantur. (U. o.)

ták volna. Azonban észrevételeket mégis tettek, mégpedig úgy, hogy a protestánsokra kedvező fordulatra adtak eleve reményt. Kressel, a katolikus egyházi ügyek szakértője nem mulaszthatta el, hogy nagy meglepéssel rá ne mutasson, mily eredményes volt katolikus szempontból a nagy esztergomi egyházmegyéből több új püspökséget kiharítani, hiszen azóta nem nézik el hallgatólá az excursiókat és attól fogva hajtják végre a régebbi törvényeket. A protestánsoknak a változás kellemetlen ugyan, fűzi hozzá, azonban meg kell gondolniuk, hogy csak az történik velők, amit a törvény is elrendel. Löhr már tovább ment nála és kiemelte, hogy az 1681-i törvény óta a protestáns lakosság megszorodása, új falvak alakulása következtében a körülmények lényegesen megváltoztathattak, ezt tehát figyelembe kell majd venni. Egészen új hangot ütött meg Gebler. Nem lehetetlen, hogy a magyar protestánsoknak sikerült előtte érveiket előadniok s ezek hatása alatt lelkesen adott már most kifejezést annak a meggyőződésének, hogy a régi vallásügyi rendszer ingatag történeti alapokon nyugszik. Majd ki fog derülni a felterjesztett aktákból, hangsúlyozta, hogy az újabb időkben kiadott protestáns-korlátozó rendelkezések egyáltalán nem országgyűlési végzéseken alapulnak, hanem oly rezolúciókon, amelyeket elfogult túlbuzgók bocsáttattak ki s amelyeket a király bármelyik napon tetszése szerint megváltoztathat állama javára és az igazi vallás szellemében. Nem habozik kimondani a súlyos szót sem, amit oly kitartással tagadott a magyar katolicizmus: a protestáns vallás Magyarországon nemcsak megtűrt, tolerált, hanem be is van cikkelyezve; sőt mindjárt felemlít néhány példát, amelyek állítása mellett bizonyítanak. Sérelmeik megvizsgálására 1715-ben is az országgyűlés küldött ki vegyes bizottságot, jogosítottak minden országos tisztség viselésére, amelyekből csak kerülő úton zárták ki őket, midőn hitelveikkel össze nem egyeztethető eskü letevését kívánták tőlük, a nádorságra pedig két protestánst kell a királynak jelölnie. Valósággal felháborodva tiltakozik, hogy a protestáns papokat nem engedik egyik megyéből a másikba átmenni útlevél nélkül s követeli, hogy a minden polgárt és jobbagyot megillető „természetes szabadságot” tőlük se vonják meg. Geblerrel szemben Hatzfeld a legnagyobb óvatosságra intette az uralkodót. Akkor még, 1781. januárjának lezelején, számolt az országgyűlés összehívásával s éppen ezért nem gondolta helyesnek, hogy a vallásügyben csak egyetlen lépés is történjék, amely a többséget kitevő katolikusok előtt visszatetsző volna. Ha azonban, mondotta, vége lesz az országgyűlésnek, akkor el lehet majd menni addig a határig, amelyet a törvények megengednek. Talán a püspökök fognak majd az

országgyűlésen a protestánsok ellen panaszt emelni, vagy fordítva, így az ügy tárgyalásra kerül s amiben az országgyűlés megállapodik, azt, mint a rendek kérelmére történt döntést, közölheti az uralkodó a nemzettel.

A távolabbi célok tekintetében éppen úgy, mint az egész vallásügy lényegét illetőleg nagy különbség van tehát még az államtanácsosok felfogása között, de hogy valamiképen változtatni kell az eddigi állapotokon, azt még Hatzfeld sem tagadta. Az nem kétséges, hogy amidőn a *törvények* engedélyezte határokig el akart menni, más artikulusokra gondolt, mint akár a protestánsok, akár Gebler. De azzal, hogy az új elrendezés szükségét eleve nem zárta ki a jövő lehetőségei közül, már elfordult a kancellária és általában a magyar hatóságok merev felfogásától. A két fél – kancellária és protestánsok – első összecsapása tehát az utóbbiakra volt kedvező, még ha arról a külvilág egyáltalán nem is értesült. Amit a kancellária és az ő útján a protestánsok megtudtak, abból, a kérvénynek az elintézéséből, túlságosan vérmes reményeket még egyikük sem meríthetett.

A határozatra vonatkozólag az államtanácsosok között nem volt különbség abban a tekintetben, hogy a kancellária elodázó javaslatát kell elfogadni. Ezen a ponton azonban csak Hatzfeld maradt, mert a többiek erőteljesen hangsúlyozták, hogy a végleges rendezésig nagy elnézést kell gyakorolni. Kressel és utána Löhr azt kívánták, hogy ne egyedül a helytartótanács szerezzon tudomást az ügyek függőben tartásáról, – amint azt a kancellária ajánlotta – hanem a megyéket is intsék, hogy mint eddig, ezután is a protestánsok és papjaik iránt „a legnagyobb kiméletet” (alle Nachsicht) tanúsítsák és büntetéssel ne sújtsák őket. Gebler pedig azt tartotta szükségesnek, hogy a helytartótanács utasítása ne csak általánosságban szóljon, hanem kifejezetten a mostani kérvényezők esetében is rendelje el az eljárás szüneteltetését. A rezolúció, amelyet József – á szokástól eltérően – sajátkezűleg fogalmazott meg, nem jelentett eltérést az imént elhangzott javaslatoktól. Jelentősége főleg abban rejlik, hogy tanúsága szerint nem Hatzfeld, hanem Kressel és Gebler szavai hatottak a császárra, úgy annyira, hogy az ő kifejezéseiket vette be közvetlen hangú határozatába (1781. jan. 4.): „A kancellária javaslatát jóváhagyom, azonban azzal a záradékkal, hogy ez alatt a legnagyobb kímélettel kell eljárni, a jelen esetben pedig a püspök utasítandó, hogy – mint mondani szokás – hunyja be a szemét.”²⁰

²⁰ Mit dem Einrathen, jedoch cum clausula, dass derweil man mit aller Nachsicht vorgehe und in hoc casu specifico der Bischoff benachrichtiget werde.

Ezt tudta meg a kancellária s mert a végleges rendezésig szólt csak az utasítás, még nem kellett reménytelennek látnia a katolicizmus helyzetét. Gondoskodott azonban, hogy kifelé még ennyi se szivárogijon ki. A helytartótanács tehát mindössze a kérvény átvizsgálására nyert utasítást s többet a protestánsok sem tudtak meg, mivel az elnézést kívánó szavakról csak a helytartótanács elnöke, az országbíró és a roznyói püspök értesült, még pedig a kancellárnak titkosnak jelzett magánleveléből.²¹ Nem csodálhatjuk tehát, ha a nagy elővigyázatosság után a filiák ügyében egymást érték 1781 elején a vizsgálatok, amelyek a protestánsok részéről újabb és újabb panaszokat provokáltak s hogy az excursiók ügyében még félév múlva is a primás megbízottja a már ismertetett álláspontot foglalta el Nógrád megyében. A kancellária és a helytartótanács rajta voltak, hogy a változás lehetőségéről a megyéknek sejtelmük se legyen és minden ügy történiék, mintha még mindig Mária Terézia örökös szemé vigyázna a rendszer sérthetetlenségére.

Ezt a látszatot 1781 első hónapjaiban annál könnyebben meg lehetett őrizni, mert az államtanács sokáig nem nyert alkalmat jelentősebb protestáns vonatkozású ügy érdemleges megtárgyalására s így – ami ezzel együtt járt – József sem adhatott ki oly rezolúciót, amelyből a társadalom a régi rendszertől való eltérésre következtethetett volna. Nem mintha protestáns ügyek egyáltalán nem kerültek volna az államtanács elé, vagy mintha azok nem volnának fontosaknak mondhatók. Mert ki tartaná szóra sem érdemesnek az aktákat, amelyekben arról volt szó, hogy a hetényiek (Komárom vm.) száz év óta fennálló templomát a legutolsó canonica visitatio alkalmával bezárták,²² hogy két kassai protestáns kereskedő-fiút a városi hatóság megakadályozott apai és anyai üzleteiknek átvételében, – egy idegen katolikus érdekében,²³ – hogy a céhek tagjait katolikus szertartásokra kötelezték, az ettől húzódozó szatmárnémetiek pedig börtönbüntetéssel és pénzbírsággal sújtattak,²⁴ vagy hogy a kőröshegyi (Somogy vm.) reformátusok kis kunyhójuk helyett számuknak megfelelő na-

durch die Finger, wie man sagt, zu sehen. – Ugyanez latinra fordítva: *Opinionem cancellariae approbo; tempore autem intermedio, donec ulterior cynosura stabilietur, omni moderatione utendum atque episcopo etiam in casu hoc specifico, ut tacite conniveat, iniungendum erit.* (StR. 25/1781.)

²¹ Ennek fogalmazványa Űrményitől, m. kanc. 60/1781.: „... eo addito, ut benignam hanc dispositionem pro necessaria unice directione summere ac caeteroquin secretam tamen velint”.

²² StR. 752/1781.

²³ StR. 890/1781.

²⁴ StR. 898/1781.

gyobb imaházakat szeretnének építeni,²⁵ a tési evangélikusok meg távozó tanítójuk helyett másoknak az alkalmazására kérnek engedélyt?²⁶ Nemcsak a legközvetlenebből érdekeltek számára voltak ezek az ügyek jelentősek, sőt sorsdöntők, hanem valamennyi fontos elvi kérdések magvát is rejtette magában. Bármelyikhez kapcsolódva lehetett volna az eddigtől eltérő szellemű részletutasítást kiadni. Ilyennek a megtárgyalására azonban az ügymenet miatt nem kerülhetett sor. A gyakorlat ugyanis az volt, hogy a panaszokat és kérelmeket a kancellária először a helytartótanáccsal megvizsgálta, s csak annak jelentése birtokában tette meg érdemleges javaslatát. Amidőn tehát az imént említett ügyekre vonatkozólag a kancellária azt jelentette, hogy a helytartótanácsot a vizsgálat lefolytatására utasítja, ezt a korrekt előterjesztést – bármennyire jelentett is elodázást – az uralkodó és az államtanács csak helyeselhette. Legföljebb egy-két rövid észrevétel megtételére nyílt alkalom, így a szatmárnémetiek ügyében Geblernek, aki a jelentés beérkezéig minden büntetés és bebörtönzés legszigorúbb betiltását kívánta.

Ezekben a hónapokban csak két olyan ügy merült fel, amelyek döntést provokáltak. Tárgyalásuk körülményei a bécsi intézőkörök felfogását éppen úgy jellemzik, mint a kormányzások eljárását. Ki előtt tegyék le a falusi bírák és jegyzők az esküt, ez volt az eldöntésre váró első kérdés. Az előzmények nem nyúltak vissza távoli időkbe. 1778-ban egy komáromi praecedens alapján látott napvilágot az általános rendelet, hogy a városi magisztrátus tagjai a katolikus plébániatemplomban kötelesek a hivatali esküt letenni. Ezt az utasítást szerették volna most, 1781. áprilisában a magyar dicasteriumok a falvakra kiterjeszteni. A helytartótanács így indokolta kezdeményezését: „Nem csekély bosszúságára” arról kellett értesülnie, hogy egyes falvakban a bírák a protestáns prédikátorok előtt jelennek meg, sőt az is megtörtént, hogy egy katolikus bíró református pap elé került. Hasonló esetek megakadályozására a következő szabályozást ajánlotta: Ahol plébános van, bármily vallású legyen is a jegyző vagy bíró, ő veszi ki az esküt, ahol nincs sem plébános, sem prédikátor, mivel az utóbbi ügy sem hagyhatja el lakhelyét, az a plébános, akinek a protestánsok stólájukat is fizetik; ahol meg van prédikátor, de nincs plébánia, a katolikusoktól az a katolikus pap, akinek a hatáskörébe tartoznak stóla-ügyekben. A kancellária ezzel az előterjesztéssel kapcsolatban mindössze a hátsóajtót akarta becsukni, amelyet a helytartótanács ügyesen,

²⁵ StR. 267/1781.

²⁶ StR. 823/1781.

de túlságosan is szembetűnően hagyott nyitva s ezért azt a ki-egészítést ajánlotta, hogy a legutolsó esetben a protestáns pap előtt esküdjének az ugyancsak protestáns falusi funkcionáriusok.²⁷

Az államtanácsban legelőször Löhr mondott véleményt, amelyet társai egyhangúan a magukévé tettek, s József is elfogadott (ápr. 17.): A nehézségek elhárítására az a mód a legalkalmasabb, ha minden bíró és jegyző a legközelebbi közigazgatási elöljárója kezébe teszi le az esküt. Ez a megoldás valóban az elképzelhető legmértányosabb volt, ugyanakkor azonban a helytartótanács és a kancellária dezavválását jelentette. Gebler, midőn Löhr véleménye mellé csatlakozott, nem is késlekedett hangsúlyozni, hogy mennyire lelkiismeretet sértő volt az eddigi eljárás, amidőn a protestánsok előtt legalább is felolvasták a hitelveikkel ellenkező esküszöveget, s hogy mennyire szükséges, hogy efféle újítások, amelyekből a vallásra a legcsekélyebb haszon sem háramlik, abbamaradjanak.²⁸

A másik ügyet, a levitakérdést nyolc ungmegyei falu nemes- és jobbágylakosainak kérvénye vetette fel. Mint tudjuk, a leviták vagy licenciátusok, református papjelöltek voltak, akik egy időre, amíg ekléziához jutottak, kisebb gyülekezetekbe küldettek ki, hogy itt azon kívül, hogy az iskolában tanítanak, a hívők előtt ünnepnap beszédet tartsanak, bibliát olvassanak, imát mondjanak. A folyamodók előadása szerint csak 1778-ban, amidőn két falu vallásgyakorlatát kétségbe vonták, puhatolták ki a hatóságok, hogy hol él a levitatartás szokása és tiltották azt el. De maga a vizsgálat sem volt, szerintük, szabályszerű, mert vegyesbizottság helyett csak egy egyházi és egy világi férfi folytatta le azt, anélkül, hogy a tanúk vallomását feljegyezték volna s erre a jelentésre adta ki 1780. februártól júniusig a helytartótanács azokat a rendeleteit, amelyekkel az oratóriumot bezáratta, a levitákat eltiltotta további működésüktől és csak a tanítást engedélyezte számukra. A folyamodvány, József kézjegyével ellátva, a szokásos módon a kancelláriára, innen a helytartótanácsához jutott, majd mindkettő jelentésével, illetőleg véleményével 1781. ápr. végén az államtanács elé került.²⁹

A helytartótanács és a kancellária azonos elvi álláspontjukat félre nem érthetően kifejtették. Azzal mit sem törődtek, hogy az 1778-ig tartó gyakorlat erőszakos megszüntetését panaszolták a reformátusok, hanem a jogi alapra helyezkedve bizonyították, hogy a kérelmezőket el kell utasítani. Okoskodá-

²⁷ M. kanc. 769 és 2134/1781.

²⁸ StR. 895/1781.

²⁹ Az ügy iratai: m. kanc. 311, 724, 2405/1781., StR. 744, 911/1781.

suk merőben formalisztikus: A leviták nem végeznek minden papi funkciót, tehát a falu, amelyben tevékenykednek, vallásgyakorlással nem rendelkezik – ez a jelleg ugyanis csak oly helyet illet meg, ahol felszentelt pap működik – korlátolt vallásgyakorlatú helyet pedig sem a törvények, sem a királyi rendeletek nem ismernek, következésképp a leviták csak mint tanítók tűrhetők meg. Mivel pedig már vannak királyi rezolúciók, amelyek a levitákat minden papi ténykedéstől eltiltják, a kialakult vallásügyi rendszertől semmiképpen sem tanácsos eltérni.³⁰ Ehhez a kancellária még azt a megjegyzést fűzte, hogy a kérvényezők ügyis felkereshetik az ungmegyei templomos helyeket, s így folyamodványukat egyszerűen félre kell tenni. Április 16-án – később fogjuk látni, miért fontos a napi dátum – mondotta el az ügyről Kressel és Löhr a maga véleményét. Az előbbi teljesen a kancellária mellé állott. Tetszett ugyanis neki, hogy a tilalommal megakadályozható a papok számának növekedése – ezt ugyanis a köz szempontjából agályosnak találta – s azt a megfontolást sem tartotta elmélőzhetőnek, hogy hiszen leviták nélkül már hosszú ideje megvannak a kérelmezők.³¹ Löhr pedig még tovább ment s az egyszerű ad acta-tétel helyett a folyamodók határozott elutasítását kívánta, hogy így „kérelmüket meg ne ismételhessék és ne maradjon reményük, hogy talán mégis teljesül az.” Hatzfeld természetesen osztotta felfogásukat s csak Gebler nyilatkozott a protestánsok mellett, amidőn (ápr. 24.) utalt arra, hogy votumában, amelyet az éppen kezei között lévő nagy vallásügyi előterjesztésre készített, véleményét „a törvényes vallásgyakorlat ezen korlátozásáról is” kifejtette. Ennek a rövid utalásnak volt a következménye, hogy József, áthúzva az államtanács rezolúció-tervezetét, amely szerint a kérelmezőket elutasításukról „a szokott módon” kell értesíteni, az ügy függőben tartását elrendelő utasítást írt sajátkezűleg az aktára (ápr. 29.): „Az eddig szokásos módon, de szelíden feleljen

³⁰ Ürményinek természetesen már a helytartótanács jelentése előtt is ez volt a véleménye, amint azt nemcsak később ismertető nagy memorandum, hanem ugyanezzel az ügygel kapcsolatban a kancelláriai jegyzőkönyv részére sajátkezűleg írott szavai is bizonyítják: „Levitarum huiusmodi usum neque in legibus, neque in benignis resolutionibus fundari ac ideo eosdem, nullo caeteroquin in huiusmodi locis publico religionis exercitio existente, ad qualitatem ludimagistrorum restringi oportuisse”. (M. kanc. 311/1781.)

³¹ Da die Function dieser Leviten im Vorbeten, Vorsingen und Predigen bestehet, dieses aber die Ministri verrichten können und deswegen auch ex causa publica nicht rätlich Geistliche von was für Religion zu vermehren. Endlich so lange Zeit ohne innen bestanden haben und sie dermahlen viel nützlicher als Schulmeister verwendet werden, so bin ich mit der Kanzlei verstanden, diese Bittschrift erliegen zu lassen.

a kérvényekre a kancellária, amíg további határozatomat meg nem hozom.”³²

A két ügyre kiadott rezolúciók, bármennyire nem szóltak is azok kifejezetten a protestánsok javára, jóindulatról tanúskodtak. Arról természetesen szó sem lehetett, hogy Józsefet törekvése, igazságosnak lenni minden alattvalójával szemben, kedvezésekre ragadta volna a protestánsok irányában. Nem lehetett kétséges, hogy a katolikus vallásnak kell az uralkodónak maradnia és semmi más nem kerülhet vele egy színvonalra. Ezt a felfogásukat az államtanács tagjai világosan kifejtették, akkor, amidőn megtárgyalták a felsőori reformátusoknak a kérelmét, hogy nagycsütörtökön szabadjon harangozniok, a 100 frtot pedig, amelyet a megye tilalmának megszegése miatt büntetésül róttak ki reájuk, ne kelljen megfizetniük.

A kancellárián Ürményi a megye eljárását szabályszerűnek nevezte, mert oly napon, amelyen a katolikusok nem harangoznak, a normális rezolúció szerint a protestánsoknak is tilos az. E szokás mellett annál is inkább meg kell maradni, tanácsolta, mert csak egyetlen napról van szó. Meg kell jegyeznünk, hogy Felsőőr (Vas megye) artikuláris hely lévén, – mint ilyent sorolta fel az 1681. 26. t.-c. is – lakói joggal gondolhatták volna, hogy vallásukat szabadon gyakorolhatják. Geblernek valóban ez is volt a meggyőződése: Ahol egy vallásnak nyilvános gyakorlata van haranghasználattal, ott igazi elnyomást jelent ezt a használatot korlátozni egy másik, ámbár praedomináló egyház kedvéért. A vétkeseket, akik a megye „esetleg méltánytalan” parancsa ellen cselekedtek, nem akarta ugyan ő sem védeni, de mégis javasolta a bírság elengedését. Felfogásával nem maradt magára, mert Löhr kegyelmet kért, annál határozottabban nyilatkozott azonban az engedékenység ellen Kressel és Hatzfeld. Az előbbi, nem véve figyelembe a község artikuláris-hely jellegét, a katolikus vallást itt is uralkodónak tekintette,³³ s így azt találta, hogy a tilalom nem zavarja a protestánsoknak sem a lelkiismeretét, sem kultuszát. Az állam-

³² *Modo hucusque consueto, sed miti, dum ulteriora ordinem cancellaria his petitionibus respondebit. (StR. 903/1781.) – A kabinetiroda a pongyola fogalmazást így alakította át: Modo hucusque consueto, sed miti, donec ulteriorem resolutionem impertiar, cancellaria his petitionibus respondebit. (M. kanc. 2405/1781.) A kancellária más, a protestánsokra kedvezőtlen értelemben fogta fel a határozatot, amint arról Ürményi következő feljegyzése tanúskodik: „Cum S. M. normalibus resolutionibus, dum aliud quid punitive resolvatur, in praesenti materia clementer inhaerendum esse innuat, ideo ab ulteriori rescripto ad consilium regium locumtenentiale praescindatur, verum seposita unice instantia accatholicorum, erga quam haec humillima propositio facta est, res penes praevias benignas resolutiones in statu quo relinquatur.” (U. o.)*

³³ Weil im Orth die katholische Religion dominant ist.

miniszter pedig alkalmat nyert, hogy külföldi példákra hivatkozva, elmondja nézeteit arról, hogy az uralkodó valláshoz mennyire kell alkalmazkodnia minden más megtűrtnek a külső dolgokban. Ha Hollandiában a katolikus lelkész nem hordhat papi ruhát, a templom kívülről nem árulhatja el rendeltetését, ha ott nem tűrik meg a harang használatát sem,³⁴ akkor a magyar protestánsok sem panaszkodhatnak annak a *törvénynek*, a szigorúsága miatt, amely a nagycsütörtöki harangozást tiltja. Ezt a törvényt tehát, meggyőződése szerint, feltétlenül fenn kell tartani s parancsának érvényt kell szerezni. Bár a tilalomnak az alapja, mint tudjuk, nem törvény volt, hiszen a kancellária is normális rezolúciót említett, Hatzfeld, mint szavai-ból kitűnik, a szokást annyira törvényerejűnek tekintette, hogy elhanyagolhatónak vélte az éppen nem lényegtelen különbséget. József az ő és Kressel felfogását téve magáévá, elfogadta az ügy érdemére vonatkozó javaslatukat is, amely szerint a bírságot a három vétkes nemestől s nem az egész falutól kell behajtani.³⁵

³⁴ In allen Ländern, wo ausser der dominanten Religion andere geduldet werden, müsse die geduldete sich in äusserlichen Dingen gegen die herrschende Religion fügen, so darf in Holland kein Geistlicher ein geistliches Kleyd tragen, ihre Kirchen von aussen weder die Gestalt einer Kirche haben und soviel mir wis-send, werden daselbst gar keine Glocke der Katholischen geduldet.

³⁵ A rezolúció, amint Kressel szavai alapján megfogalmaztatott (ápr. 16.), így hangzott: Dictata haec ob refractarium et cultum religionis dominantis turbans factum poena 100 florenorum contra culposos tres nobiles, non autem totam, communitatem executioni mandanda. (StR. 897/1781.)